

'חייב לכעוס עליהם ולהכלימם' - לבירור שורש הדין, היקפו ותוקפו בימינו

'ריקה כמה מכוער אתה!
ארבע תמיהות
גירסאות אחרות
האיש היה ראוי לקפידא
'לעולם יהיה האדם רך כקנה'
קפדנות אצל מלמד תורה
סיכום

פתיחה
חידוש הרמב"ם
'זרוק מרה בתלמידים'
קיבלו עליהם
לשם לימוד תורה
כשאינו מלמד תורה או ברבים
הכלמת גוי

פתיחה

בהלכות תלמוד תורה מחדש הרמב"ם שלמרות חובתו של הרב לנהוג כבוד בתלמידיו, אם רואה הוא שהם מתרשלים בלימודם חובה עליו לרגוז עליהם ואף להכלימם בדברים כדי לחדדם; וכן נפסק בשו"ע. האם ובאלו מסגרות דין הכלמה זה נוהג גם כיום?¹

חידוש הרמב"ם

ראשית יש לדון בשורש היתר וחייב זה שחידש הרמב"ם להכלים את התלמידים: הן ידוע ומפורסם הסייג שכתבה התורה לגבי מצות תוכחה (ויקרא יט, יז) "ולא תשא עליו חטא", ומפורש בחז"ל ומובא ברמב"ם בהלכות דעות (ח, ו):

המוכיח את חברו תחלה לא ידבר לו קשות עד שיכלימנו, שנאמר ולא תשא עליו חטא. כך אמרו חכמים יכול אתה מוכיחו ופניו משתנות, ת"ל ולא תשא עליו חטא?²

- 1 בכרך כו של 'תחומין' נדפס מאמרו של הרב פרופ' נריה גוטל שליט"א "זרוק מרה בתלמידים" - מדיניות חינוכית מחייבת?". במאמרנו הזה באנו לדון באותה שאלה אך מנקודת מוצא אחרת, ואף עשינו שימוש בקצת ממקורותיו. והבוחר יבחר. המחבר מבקש להודות לרב אבישי אלבוים שליט"א ולשאר עובדי ספריית הרמב"ם בתל אביב על עזרתם ואדיבותם בעת איסוף החומר לכתיבת מאמר זה.
- 2 ראה עוד באנציקלופדיה תלמודית כרך ט ערך 'הלבנת פנים' (טור רז); חפץ חיים, פתיחה, לאו יד.

אם להכלים סתם חוטא אסור³, מדוע מותר לרב להכלים את המתרשל במצוות תלמוד תורה, שבוודאי אינו מתרשל במרד, שהרי מרצונו עומד עתה לפני הרב על מנת שילמדנו? ניתן אולי ליישב שלרב, המורה דרך לרבים, הותר מה שלא הותר למוכיח רגיל; א"כ מתחדש שלא על כל רב דיבר הרמב"ם אלא רק על כזה שהוא אכן מורה לרבים, אך חילוק זה אינו רמוז בדבריו! וצ"ע.

'זרוק מרה בתלמידים'

ראשית, יש לחלק בין תלמידים קטנים לגדולים. המלמד תלמידים קטנים במקום האב הוא עומד⁴, ואחר שהותר בפירוש לאב להכות את בניו לשם חינוכם ואף לשם הוראת אומנות (רמב"ם הלכות רוצח ושמירת נפש ה, ה) ודאי שאף לרב הכאה זו מותרת, ואף לרבים של יתומים (שם הל' דעות סוף פרק ו). אמנם, אף ההיתר לאב להכלים את בניו הקטנים אינו מפורש בתלמוד, אך מדיני מלמד נלמד; וכמו שלמלמד לא הותרה הכאה אלא כדי שהתלמידים לא יתרשלו⁵ - אף הכאה שהותרה לאב אינה אלא כדי שלא יתרשלו. ומן הסברא נוסף שגם ההכלמה כדי שלא יתרשלו הבנים מותרת לאב, וממנו הואצלה הסמכות לרב⁶. אך עדיין יש לברר מהו שורש הדין שחידש הרמב"ם אצל רב לתלמידים גדולים⁷. כך לשונו של הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה (ד, ה):

- 3 ודאי שפעמים שהכלמת החוטא מותרת: אם חטא במרד, בידיעת חומר החטא ובחזרה אליו פעם אחר פעם, אז אין ההכלמה לשם קיום מצוות תוכחה במשמעותה הפשוטה (דהיינו לשם חזרתו של החוטא מתוך הכרה) - אלא אמצעי לחץ חיצוני בלבד, וגם להרתעת אחרים; ראה ברמב"ם שם ובהרחבה בחפץ חיים הלכות לשון הרע כלל ד. ראה גם ברמב"ם פרק א מהלכות עבדים הלכה ח, נפסק בשו"ע יו"ד רסז, טו.
- 4 עי' למשל רמב"ם הלכות שבועות יב, ח.
- 5 דוק בלשון הרמב"ם בהלכות ת"ת פ"ב ה"ב, שכתב "ומכה אותן המלמד להטיל עליהם אימה" (ועי' אגרות משה יו"ד חלק ד סימן ל).
- 6 בספר החינוך מצוה שלח כתב 'שלא להונות אחד מישראל בדברים', ובכלל המצוה 'שלא להכאיב הבריות בשום דבר ולא לביישם... ונוהגת מצוה זו בכל מקום ובכל זמן, בזכרים ונקבות, ואפילו בקטנים ראוי להזהר שלא להכאיבן בדברים יותר מדי. זולתי במה שצריכין הרבה כדי שיקחו מוסר, ואפילו בבניו ובנותיו ובני ביתו של אדם. והמיקל בהם שלא לצערן בענינים אלה ימצא חיים ברכה וכבוד'. פשט לשונו מורה שמתיר לכל אדם להלבין את פניהם של הקטנים, לא רק לאביהם ולא רק לרבם, לא מגדר מצוות תלמוד תורה אלא מגדר מצוות הוכח תוכיח. אכן צ"ע, דמון הסתם לא הותר להכות קטנים שאינם בניו או תלמידיו של האדם אפילו סרו מן בדרך, ומדוע שיותר לביישם? ראה גם ברמב"ם בפרק א מהלכות גניבה הלכה י: "ראוי לבית דין להכות את הקטנים על הגנבה כפי כח הקטן כדי שלא יהיו רגילין בה, וכן אם הזיקו שאר נזקין"; דוק מינה שלאדם שאינו אביהם של הקטנים או רבם אין היתר לפגוע בהם גם לשם חינוכם עד שיהיה שלוח בית דין. פשטו של כל פרק ד מהלכות תלמוד תורה מורה, שאדרבה, רק בתלמידים גדולים מדובר שם, ודאי אף בהלכה ה הנ"ל.

אם ניכר לרב⁸ שהם מתרשלין בדברי תורה ומתרפין עליהן ולפיכך לא הבינו - חייב לרגוז עליהן ולהכלימן⁹ בדברים כדי לחדדם, וכענין זה אמרו חכמים זרוק מרה בתלמידים, לפיכך אין ראוי לרב לנהוג קלות ראש לפני התלמידים ולא לשחוק בפניהם ולא לאכול ולשתות עמהם כדי שתהא אימתו עליהן וילמדו ממנו במהרה.

מתיבות 'וכענין זה' ו'לפיכך' נראה ברור שלא מתוך צוואתו של רבי (כתובות קג, ב) 'זרוק מרה בתלמידים' למד הרמב"ם את היתר ההכלמה, אלא שמשמעות הציווי 'זרוק מרה' כוללת רק את חיוב הרב לדאוג למעמדו המכובד בעיני התלמידים, ואילו ההיתר המחודש לרגוז עליהם ולהכלימם הוא ממקום אחר, ונסדר עם הציווי לזרוק מרה רק כיוון ששניהם כענין אחד.

קיבלו עליהם

בפשטות, ניתן לתלות היתר וחייב זה שמחדש הרמב"ם להכלים את התלמידים המתרשלים בשתי סברות¹⁰. אפשר לומר שחיובו של הרב להכלים את תלמידיו נובע מן ההנחה שכיוון שההכלמה צורך הלימוד היא מן הסתם כל תלמיד הבא ללמוד לפני הרב מוסר בכך מודעה מראש שמוחל הוא על בזיונו¹¹, ומשהביזוי מותר הופך

8 בפיסקה ד במאמרו הנ"ל עמד הרב גוטל על המתאם הקיים בין חריפות ההערות של הרב - לקרבת התלמידים אליו. בפשטות, מתאם זה הינו כורח המציאות, שהרי לולא שהיה התלמיד קרוב לרב, מי היה מגלה את אזנו של הרב שחולשת שאלת התלמיד או מימרתו מרשלנות באה ולא מחוסר ידע פשוט. להדיא כן עולה מתשובת חוות יאיר סי' קנב: "לכן מפני שרבי ידע בלוי שאדם גדול ומופלג הוא ולא היה ראוי שיטעה אם לא ממיעוט עיון והשגחה לכן דיבר אליו קשות, חלילה לא מכעס או מגובה רוחו".

9 אם הכלמת התלמידים מותרת - על אחת כמה וכמה שאף מותר לצעוק עליהם. אף על פי כן כותב הרמב"ם בפרק ב מהלכות דעות הלכה ה: "סייג לחכמה שתיקה, לפיכך לא ימהר להשיב ולא ירבה לדבר, וילמד לתלמידים בשובה ונחת בלא צעקה ובלא אריכות לשון, הוא שאמר שלמה דברי חכמים בנחת נשמעים". כוונת דבריו פשוטה, שאף על פי שמן הדין ייתכן שאולי יימצא היתר לצעוק על התלמידים, הרי שלא תצמח מן הצעקה הזו תועלת - שהרי דברי חכמים בנחת נשמעים - וממילא, גם כשהתלמידים מתרשלים רק ההכלמה מותרת, אך הצעקה נשאת באיסורה; ראה גם פרק ה מהלכות דעות ריש הלכה ז.

10 איני מעלה על הדעת את האפשרות שכיוון שהתלמיד בא לפני הרב ללמוד ממנו, ומחויב הוא אף לשמשו (הל' ת"ת פ"ה ה"ח), אף הכלמתו מותרת, דלא יהיה תלמיד הבא ללמוד לפני רבו גרוע מעבד כענין, בו פסק הרמב"ם בסיום הלכות עבדים: "וכן לא יבזהו ביד ולא בדברים, לעבדות מסרן הכתוב לא לבושה, ולא ירבה עליו צעקה וכעס אלא ידבר עמו בנחת וישמע טענותיו"...

11 ראה בתחומין שם כרך כו במאמרו של הרב ד"ר איתמר ורהפטיג וכן במאמר של הרב יוסף מרכוס. לענייננו, ודאי שהמחילה מועילה ומותרת, שהרי המחילה אינה אלא על בזיון קל ואינה על בזיון צלם האלוקים של התלמיד, והיא גם לצורך מצוה - מצות תלמוד תורה או

הוא לחובה על הרב ככלי לביצוע תפקידו לדאוג להתגדלותו של התלמיד. במחילה זו חלוק כל תלמיד הבא לפני הרב מסתם חוטא, שלא ביקש מאיש להוכיחו - אלא אדרבה המוכיח פנה אליו מיוזמתו להעיר לו על חטאיו¹².

אומנות. פשיטא גם, שכשם שמחילה מועילה להתיר לרב לבייש את תלמידיו הגדולים היא מועילה גם להתיר לו להכותם, דהיינו לגרום להם צער שאין בו נזק או כאב רב - דאומדנא דמוכח הוא שאין צער זה בכלל הדברים עליהם אני אומר שהמחילה לא היתה אמיתית; ראה שו"ע חו"מ תכא, יב. זכר לדבר מצאתי בהלכות ערב יום הכיפורים בשו"ע או"ח תרא, ו: "כל הקהל לוקים מלקות ארבעים אחר תפלת המנחה, שמתוך כך יתן אל לבו לשוב מעבירות שבידו"; הרי לנו שמחילה מועילה על הכאה שאין בה חבלה או נזק.

12 כמבואר לעיל משנכרכת מצוות התוכחה בהכלמת החוטא הרי שמצוות התוכחה בטלה. אף על פי כן מצאנו לא פעם שהוכיחו את החוטאים אף בהכאה ואף בהכלמה וללא יחס, לכאורה, לחטאים. עי' משנת פסחים ז, ח: "נטמא שלם או רבן שורפין אותו לפני הבירה" - כדי לביישן, וכן משנת תמיד ה, ו: "וראש המעמד היה מעמיד את הטמאים בשער המזרח" כדי לביישן שלא נזהרו. היכן נמצא ההיתר להכלים את המתרשל במצוות שמירת הקדשים שלא יארע בהם פסול? אם תאמר שתקנת בית דין יש כאן, ודאי שאינה אלא להוראת שעה ולמיגדר מילתא; היכן ומתי נתקנה? על כורחין אמור, שאמנם תקנה אין כאן - אך מחילה מראש יש כאן, שהרי אף שוודאי שמצוה להביא קרבן פסח, האדם שאינו בטוח בעצמו יכול למנות על קרבנו שליח; אם אף על פי כן בא האדם עצמו להתעסק בקרבן - הרי מן הסתם מקבל הוא על עצמו את כלל תקנות הציבור, ובכללם את תקנת ביוש אלו שלא נזהרו בקרבנותיהם. גם כהן שניגש להקריב מסכים הוא לכל תנאי שהציבור משית עליו, מחמת שכן היא טובת עבודת הקרבנות. על פי סברא זו ניתן לבאר גם את ההיתר הכתוב במשנת מידות א, ב: איש הר הבית היה מחזר על כל משמר ומשמר ואבוקות דולקין לפניו וכל משמר שאינו עומד אומר לו איש הר הבית שלום עליך ניכר שהוא ישן חובטו במקלו, ורשות היה לו לשרוף את כסותו, והם אומרים מה קול בעזרה קול בן לוי לוקה ובגדיו נשרפים שישן לו על משמרו. אמנם, ביטול שמירת בית המקדש הוא איסור לא תעשה (רמב"ם הלכות בית הבחירה פ"ח ה"ג), אך השומר שישן לא ביטל מצות שמירת המקדש, לא רק מפני שלעולם אין המקדש נשמר על ידי אדם אחד, ובזמן שנתו של זה הרי לא בטלה מצוות השמירה לגמרי, אלא גם מפני שכנראה לא בטלה השמירה מחמתו, שבהיתר יצא שומר זה לישון בעת שחברו שמר במקומו, וכל חטאו הוא שנתרשל מלקום ולשחרר את חברו ממשמרתו (עי' משנה למלך על הלכה ו שם); מי אפוא התיר לאיש הר הבית להלקותו ולהכלימו כשנכשל בחטא כל כך קל? אמור מעתה שהוא מוחל מראש. ומן הרחוק נדון עתה בקרוב, ואף במקרים שבוודאי שלא משום מצוות הוכח תוכיח ולא משום המצווה להכלים את המורדים הכלימו את החוטא: "מה שונה היה גורלם של הללו שחטאו חטא לא יכופר, למשל המשחק בקלפים! הללו היו ממש מוחרמים בפומבי. במקרים כאלה היו שולחים הודעות להורי הנענש או לרב דמתא עם הסברי הנימוקים שגרמו לעונש חמור ממין זה. מובן מאליה שמנודים כאלה לא היו יכולים להסתיר את האמת מידיעת הסביבה... אבל אם המנודה היה 'זוכה' גם לקבל סתירת לחי ממש - ומקרים כאלה, אם כי נדירים, היו קורים מפקידה לפקידה - היה הנענש יוצא ואות קין נצמד אליו לעולמי ועד" ומתוך זכרונותיו של משה אלעזר אייזנשטדט מלימודיו בישיבת וולוז'ין. מובא אצל ע' אטקס וש' טיקוצ'ינסקי [עורכים], 'ישיבות ליטא - פרקי זכרונות', מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, תשס"ד, עמ' 111-112). איש לא טרח לברר עד כמה מרדנים היו שחקני הקלפים שאז ודאי שיש

לפי זה מיושבת התמיהה על פעמים לא מעטות שמצאנו בתלמוד שחכמים משתמשים כלפי תלמידיהם במילות גנאי חריפות, גם אם נאמר שגם בזמן אמירתן אכן היו למלים אלו משמעויות של גנאי¹³, מפני שכל תלמיד הבא לפני רבו מקבל על עצמו מראש את כל הכרוך בלימוד לפניו. אדרבה, עתה גם יודעים אנו מניין למד הרמב"ם את היתר ההכלמה - מן המקומות הללו¹⁴.
אם נאמר שהיתר וחיוב שחידש הרמב"ם להכלים את התלמידים המתרשלים

היתר להכלימם; איש גם לא חשב שבזיונו של המשחק בקלפים ימנע ממנו להתדרדר שוב מכאן ולהבא - לא לחינם היו גם מסלקים רבים מהם מן הישיבה, אף שידעו שיתכן שיתרחקו מקיום תורה ומצוות הוענשו אלו בחומרה כדי להרתיע אחרים. יתרה מכך מצאנו ב'שרי המאה' לרב מימון כרד ה פרק יג (עמוד 174 בהדפסה החדשה, מהדורת תשנ"ט): "ומספרים כי פעם אחת הרגיש [הנצי"ב] בן ישיבה אחד שקיצץ בפיאותיו. נזף בו וסטר לו על פניו. התחיל הלה להצטדק ואמר: 'הרי גם בן ישיבה פלוני מקצץ בפיאותיו, ומדוע שותק רבנו?' טיפש' - נזף בו הנצי"ב - 'מה אתה מתדמה אליו? פלוני נכנס לישיבה קצוץ פאה; ואילו אתה נכנסת לישיבה ופיאותיך היו מגודלות וסדורות לך תלתלים ועכשיו קצצת בהם. ומה יאמרו הבריות, חסידים ואנשי מעשה: הביטו וראו כי ישיבת וולוז'ין מקלקלת יראי שמים שבתוכה'". כדרכו אין הרב מימון מציין ממי נודע לו הסיפור, אך הד לסיפור זה או לסיפור כעין זה מוצאים אנו גם במקום אחר: "בשנת 1877 קיצץ תלמיד אחד את פיאותיו, וכשראה אותו הנצי"ב כיבד אותו בסטירה הגונה באומרו: 'אמרנו הבריות כי בוולוז'ין פסקה יראת שמים' (מתוך זכרונותיו של א"ז לוי אפשטיין. מובא אצל ש' שטמפרר, 'הישיבה הליטאית בהתהוותה', מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 117. ראה גם בזכרונותיו של הרב יצחק ניסנבוים הי"ד המובאים בעמוד 104 ב'ישיבות ליטא' הנ"ל: "פעם אחת חשד [הנצי"ב] באחד הבחורים שזקנו מגולח... וכשהכיר כי איננו חלילה חושד בכשרים סטר לו סטירה מצלצלת לעיני כל. הבחור עזב תיכף את הישיבה ובאותו יום יצא לביתו".) מי התיר להנצי"ב להכות ולהכלים ללא סדר הדין הראוי, במקום שלא רק שמצוות תוכחה אינה קיימת אלא גם לא נמצא חטא של ממש, ואף כשלא הרתעת החברים מניעה את ההכאה אלא רק הרצון לשמור על שמה הטוב של הישיבה? על כורחין אמור, שבבוא תלמיד לישיבה ובבקשתו להתקבל אליה הוא מקבל עליו את חוקי הישיבה ומנהגיה, ובכלל זה הוא גם מוחל מראש על העונשים שייטלו עליו כפי ראות הנהלת הישיבה.

על שלל הדוגמאות המובאות במאמרו הנ"ל של הרב גוטל יש להוסיף את הכתוב בב"ק צט, ב: "לעכר מוחד" וכו'; עיי"ש.

ולהדיא כן כותב החוות יאיר בתשובה קנב: 'ומ"ש רב כמדומה לי וכו', היינו שמוטר לרב להוכיח לתלמידו בדברים קשים כדי לזרזם שיעיניו וישגיחו וישמרו מן הטעות והשגיאה' וכו'. ולענ"ד שמדברי רבי אלו יצא להרמב"ם מ"ש שחייב הרב לכעוס על תלמידיו אם רואה שמתרשלים עכ"ל. מן הסברה הפשוטה יש מקום לחלק בין הכלמה עניינית (כגון גערה בתלמיד שהוא עצלן, שלא יגע כראוי בהבנת העניין), להכלמה שאינה עניינית (כגון איזכור ייחוסו הפגום של התלמיד, או מומים גופניים שיש בו), ועל כן יש מקום, לכאורה, לחלק ולומר שאף כשהכלמת התלמידים מותרת רק הכלמה עניינית הותרה; אך עיון במקרים מן הש"ס המובאים במאמרו הנ"ל של הרב גוטל מראה שלא פעם הוכלמו התלמידים גם בהכלמות שאינן ממין העניין, כגון: 'אתון דאתו ממולאי', 'שיננא'; עיי"ש. גם במעשה ברב ובאיש המכוער, שיובא בס"ד בהמשך מאמר זה, נקט הרב גם בהכלמה עניינית - 'ריקה' - וגם בהכלמה שאינה לגמרי ממין העניין - 'כמה מכוער'.

הוא משום שמלכתחילה התלמידים קבלו זאת על עצמם, הרי שפשיטא שבימינו שמסתמא אין התלמידים מוחלים על כך אין לרב היתר להכלים את תלמידיו הגדולים.

לשם לימוד תורה

אמנם, ניתן לתלות את ההיתר בסברא אחרת: יתכן שכשהתלמידים מתרשלים מותר ומצווה אף להכלימם מגדרי מצוות הוראת התורה ועל רמב"ם הל' ת"ת א, ב). אמור מעתה שגדול תלמוד ממעשה (בדומה לנפסק ברמב"ם פרק א מהלכות תלמוד תורה הלכה ג ופרק ג הלכה ג), ועל כן, אף על פי שלמען הוכחת האדם כדי שיתחרט וישוב ממעשה שעשה **בעבר** לא הותר להכלימו - הותרה הכלמתו אם ממנה תצא הוספה על ידיעותיו בתורה, שידע מה המעשים הנכונים לעשות **מכאן ולהבא**¹⁵. לפי סברא זו חובה להניח שבמקרים המוזכרים בחז"ל העריכו הרבנים שלא בגערות סתם יומרצו תלמידיהם להבין את אשר לפניהם - אלא רק בכינויי הגנאי המסויימים בהם כונו, ואדרבה ממקרים אלו למד הרמב"ם את היתר ההכלמה. אמנם עדיין יש ליישב מניין למדו הרבנים הנזכרים עצמם את היתר ההכלמה, וצ"ע. גם לפי סברא זו יש להורות בימינו לדינא שאין היתר להכלים תלמידים גדולים, שהרי אפשר להניח שההכלמה אינה מועילה, וחזר הדין למקומו שאין הכלמת התלמידים הגדולים מותרת (ואולי גם לא הכלמת התלמידים הקטנים). מצאנו כבר תקדים לדבר: "תניא: ולפני עור לא תתן מכשל - במכה לבנו גדול הכתוב מדבר" (מו"ק יז, א; נרמז ברמב"ם הלכות תלמוד תורה פ"ו הלכה יד, ומפורש בראב"ד שם); מעיקר הדין אף הכאת הבן הגדול מותרת, ומחדשת הברייתא שכשארין ההכאה מועילה היא הופכת לאיסור, משום שהיא מכשילה את הבן בתגובה לא ראויה. על זו הדרך נאמר אף אנו, שבימינו שאין הכלמת התלמידים מועילה היא הופכת לאיסור כפול: איסור 'לפני עור' שמא ייכשל התלמיד בתגובה לא ראויה, וגם איסור הלבנת פנים.

כשאינו מלמד תורה או ברבים

אף כי בימינו מסתבר שאין נפ"מ בין שתי הסברות שהעלנו לשורש חילוק הדין הנ"ל שחידש הרמב"ם כנ"ל, אך ודאי שמעיקרא דדינא יש נפ"מ ביניהם: לפי הסברא הראשונה לא רק שלרב המלמד את תלמידיו תורה מותר - על פי הרמב"ם - להכלים את המתרשלים אלא אף לרב המלמד את תלמידיו אומנות ואף למלמד

15 בדומה לכתוב בתירוצם השני של התוספות קידושין מ, ב ד"ה תלמוד גדול: "וי"מ דאדם שלא למד עדיין ובא לימלך אם ילמוד תחילה או יעסוק במעשה אומרים לו למוד תחילה לפי שאין עם הארץ חסיד, אבל אדם שלמד כבר המעשה טוב יותר מלימוד".

תורה לנשים או לגויים¹⁶, כי אחר שבאו התלמידים ללמוד לפניהם ודאי שגם הם מוחלים מראש על בזיונם אם לצורך הלימוד הוא¹⁷; אמנם לפי הסברה השניה רק לרב המלמד את תלמידיו תורה יותר - על פי הרמב"ם - להכלים את תלמידיו.

נפ"מ נוספת בין שתי הסברות שהעלנו היא לגבי השאלה האם כשהותרה הכלמת התלמיד הותרה אף הכלמתו ברבים¹⁸: לפי הסברה הראשונה אם כך מקובל גם על זאת מוחל התלמיד בבואו לפני הרב, אך לפי הסברה האחרונה יש מקום לחלק ולומר שמגדר מצוות תלמוד תורה הותרה רק הכלמת התלמיד אך לא ברבים¹⁹.

הכלמת גוי

איתא בקהלת רבה פרשה ח:

"טוב ארך רוח מגבה רוח": חד פרסי אתא גבי רב... אזל לגבי שמואל. א"ל 'אלפני אוריאל'. אמר ליה 'אמור אל"ף', א"ל: 'מאן דיימר דהוא אל"ף?' אמר ליה 'אמור בי"ת', אמר ליה 'מאן אמר דהוא בי"ת?' אחדיה באודניה [משך שמואל באזנו כדי להכאיב לו], ואמר [בכאב] 'אודני! אודני!' אמר ליה שמואל: 'מאן אמר דהוא אודני?' אמר ליה 'כולי עלמא ידעין דהוא אודני!'. א"ל: 'אוף הכא כולי עלמא ידעין דהוא אל"ף ודהוא בי"ת'. מיד נשתתק הפרסי וקביל עלוי וכו'²⁰.

16 ודאי שמצוה על כל אדם ללמוד אומנות (רמב"ם הל' דעות פ"ה הי"א; הל' גזלה ואבדה פ"ו הי"א); אף על פי כן ודאי שלמלמד עצמו אין שום מצוה בדבר, וללא מחילה מראש של התלמידים אין להתיר לו להכלימם.

17 ייתכן שמכח סברא זו סבר רב שימי בתחילה שמותר לו להקשות לרב פפא ואף שפעמים שמכסיפו (תענית ט, ב), שכשם שהתלמיד מוחל לרב על הכלמות שמדרך ההוראה (אמנם רק כשהתלמיד מתרשל) - אף הרב מוחל לתלמיד על ביושים שמדרך ההיתלמדות, וכשנודע לו שרב פפא אינו מוחל חדל.

18 הפרש גדול יש בין איסור הלבנת פנים בינו לבין חבירו לאיסור הלבנת פני חברו ברבים (עי' לעיל, וכן במשנה אבות פרק ג משנה יא, וברמב"ם הלכות תשובה פרק ג הלכה יד).

19 פשט לשון הרמב"ם שהבאנו לעיל, 'אבל אם ניכר לרב שהם מתרשלין בדברי תורה ומתרפיין עליהן ולפיכך לא הבינו חייב לרגוז עליהן ולהכלימן בדברים כדי לחדדם', מתפרש בעיקר במשמעות של הכלמה במהלך השיעור, כשמרגיש הרב שכל התלמידים מתרשלים, שאז אין אחד הרואה בקלונו של חברו. לכן יכול בעל הדין לחלק ולומר, שכשרק תלמיד אחד מתרשל לא הותר לרב להכלימו לעיני חבריו אלא רק בינו לבין עצמו.

20 בשבת לא, א איתא: שוב מעשה בנכרי אחד שבא לפני שמאי, אמר לו: גיירני על מנת שתלמדני כל התורה כולה כשאני עומד על רגל אחת. דחפו באמת הבנין שבידו וכו'. לא נראה לי שיש להביא משם ראייה לענייננו, שכן את הדחיפה באמת הבנין יש לפרשה במשמעות של גערה במבזה את התורה (ועל דרך שמנדים את המזלזל בדבר מדברי סופרים, רמב"ם הלכות תלמוד תורה פ"ו הלכה יד).

יתכן שאותו פרסי היה יהודי מארץ פרס, אך יותר נראה לומר שהיה גוי. אמנם, מצוה ללמוד את הבא להתגייר מקצת המצוות, אך ודאי שאין מצוה זו בכלל מצוות תלמוד תורה והוראתה²¹. אף על פי כן משך שמואל באוזנו של הפרסי, אע"פ ששאלתו שקדמה למשיכה לא ביזתה איש אלא רק קינטרה. מי התיר לשמואל משיכה פדגוגית זו באוזן? אמנם, אין חומרת איסור הכאת גוי כחומרת איסור הכאת יהודי, אך ודאי שלולא שהיה לשמואל היתר בדבר לא היה עושה זאת. אמור מעתה שלפחות קצת ראה יש לנו לכך, שאין צורך לחדש שבכלל מצוות לימוד תורה אף היתר הכאת והכלמת התלמידים, ודי בסברא האומרת שמשבאים התלמידים לפני הרב הרי הם מוחלים מראש על הכאתם ואף על הכלמתם, ואולי אף ברבים!

'ריקה כמה מכוער אתה!'

מעשה מופלא מובא באבות דרבי נתן (פרק מא, וכעין זה בכלה רבתי פרק ז):

מעשה ברבי שמעון בן אלעזר²² שבא ממגדל עדר מבית רבו, והיה רוכב על החמור ומטייל²³ על שפת הים. ראה אדם אחד שהיה מכוער ביותר. א"ל ריקה כמה מכוער אתה, שמא כל בני עירך מכוערין כמותך. א"ל ומה אעשה, לך לאומן שעשאני ואמור לו כמה מכוער כלי זה שעשית. כיון שידע רבי שמעון שחטא ירד מן החמור והיה משתטח לפניו. אמר לו נעניתי לך, מחול לי. אמר לו איני מוחל לך עד [שתלך] לאומן שעשאני ותאמר כמה מכוער כלי זה שעשית. רץ אחריו²⁴ שלושה מילין. יצאו אנשי העיר לקראתו, אמר לו שלום עליך רבי. אמר להם למי אתם קוראים רבי. אמרו לו למי שמטייל אחריו. אמר להם אם זה רבי אל ירבו כמותו בישראל. אמרו לו חס ושלום, ומה עשה לך. אמר להם כך וכך עשה לי. אמרו לו אף על פי כן מחול לו. אמר להם הריני מוחל, ובלבד שלא יהא רגיל לעשות כן. אותו היום נכנס רבי שמעון לבית המדרש הגדול שלו ודרש: לעולם יהא אדם רך כקנה ולא יהא

21 לו היתה מצות הוראת הגוי החפץ להתגייר חלק ממצוות תלמוד תורה לא היתה נעשית דווקא בבי"ד, שכך כתוב בשו"ע יו"ד רסח, ג: "כל ענייני הגר, בין להודיעו המצוות לקבלם בין המילה בין הטבילה, צריך שיהיו בג' הכשרים לדון" וכו' (וכן משמע אף ברמב"ם הל' איסור"ב פי"ד הלכה ו).

22 בברייתא שבבבלי בתענית הגירסה לפנינו היא 'רבי אלעזר ברבי שמעון', וכבר עמד על כך הרב ישעיה פיק ברלין בהוספתו על הדף למסורת הש"ס בגמרת תענית שם, וכן בעל הדקדוקי סופרים. כדי למנוע בלבול ייקרא מכאן ולהבא בשם 'הרב'.

23 על הברייתא בה מובא מעשה זה בתענית כותב רש"י: "ומטייל - לשמוח". כיוון שתיבה זו - "ומטייל" - נמצאת לא רק בלשון המעשה שבברייתא אלא גם בלשון המעשה שבאדר"ן ושכללה רבתי, הרי לנו שאף על פי שמאדר"ן ומכלה רבתי נשמט לחלוטין שהיתה דעתו של הרב גסה עליו וששמח שמחה גדולה, אף על פי כן ודאי שגם הם התכוונו לומר כן.

24 ר"ל, ברגל שהרי ירד מן החמור.

קשה כארז. מה קנה זה כל הרוחות באות ונושבת בו הולך ובא עמהם, דממו הרוחות חוזר הקנה עומד במקומו, ומה סופו של קנה זה זכה ליטול הימנו קולמוס לכתוב ספר תורה. אבל ארז אינו עומד במקומו, אלא כיון שנשבה רוח דרומית עוקרתו והופכתו על פניו, ומה סופו של ארז באים עליו סתתין ומסתתין אותו ומסככין ממנו בתים והשאר משליכין אותו לאור. מכאן אמרו יהא אדם רך כקנה ואל יהא קשה כארז.

ארבע תמיהות

תמיהה ראשונה: על פי גרסת אדר"ן וכלה רבתי הרב הוא שפתח בשיחה; את כיעורו של המכוער ודאי ראה הוא בעיניו, אך מי גילה לו שהמכוער גם 'ריקה' - חסר דעת?²⁵

תמיהה שניה: חטא הגאווה הוא מן החטאים הידועים בגנותו, ולא נתקררה דעתו של שלמה המלך עד שאמר (משלי טז, ה): "תועבת ה' כל גבה לב יד ליד לא ינקה". גם שאר החטאים כאונאת דברים וכהלבנת הפנים - גם אם לא ברבים - ידועים ומפורסמים²⁶. נניח שמשמעם של הדברים כפשוטם, והרב נכשל בגאווה, אונאת דברים והלבנת פנים, וכי לא נמצא איש שילמדו את חומרת האיסורים הללו עד שהזקק הקב"ה להביא לשם כך את אליהו הנביא?²⁷

תמיהה שלישית: אם אמנם נכשל הרב בגאווה, אונאת דברים והלבנת פנים, מדוע ניסח האיש המכוער את מחאתו בפני בני העיר במלים: "אם זה רבי אל ירבו כמותו בישראל" - וכי רק לרב אסור לנהוג כך אך לאדם אחר אין איסור בדבר? תמיהה רביעית: אם נכשל הרב בנ"ל, מדוע התנה האיש המכוער את המחילה

25 ראה בבא קמא נ, ב; צד, ב; ועוד. ב'עיון יעקב' על עין יעקב על הברייתא בתענית ד"ה 'שהיה מכוער ביותר' ביאר שמכיעורו של האיש המכוער ידע הרב שאיש זה ריקה, משום שבעלמא 'חכמת אדם תאיר פניו'. כעין זאת כתב ב'עין אליהו' שידיעתו של הרב בריקנותו של האיש המכוער היתה מידיעה בחכמת הפרצוף (ראה פירוש תפארת ישראל למשניות מסכת קידושין פ"ד, יכין אות עז), ועוד הרחיב שם בביאור. אמנם, על פי ביאור זה מיושבות שתי הקושיות הראשונות המובאות בפיסקה זו, אך עדיין אין יישוב לשתי הקושיות האחרונות. רמב"ם הלכות דעות פ"ו הלכה ח (הובא לעיל בראש המאמר); חפץ חיים בפתיחה, לאו יג ולא יד.

27 כך כותב רש"י על הברייתא בה מובא מעשה זה במסכת תענית (ראה לקמן בפיסקה הבאה) בד"ה 'נזדמן לו אדם' (ומסכים לו התוספות שם): "יש ספרים שכתוב בהן אליהו זכור לטוב, והוא נתכוון להוכיחו שלא ירגיל בדבר". כיוון שלקושטא דמילתא הרי אליהו הנביא הוא הרב פה, ודאי הותר לו להלבין פניו של הרב החוזר מבית רבו - שלגביו הוא תלמידו; אמנם, זאת צריך יהיה לומר שכנראה דנו אליהו כתלמיד המתרשל, ולכן הרשה לעצמו להכלימו (על כן אין להביא מכאן ראיה לדיון שהאריכו בו בכמה מקומות עד כמה חייב אליהו כיום במצוות).

בבקשה הצנועה "ובלבד שלא יהא רגיל לעשות כן" - צריך היה לדרוש שהרב יקבל על עצמו להימנע מחטאים אלו לעולם!²⁸

גירסאות אחרות

מעשה זה מובא גם בברייתא (תענית כ, א).

מעשה שבא רבי אלעזר ברבי שמעון ממגדל גדור מבית רבו והיה רכוב על חמור ומטייל על שפת נהר²⁹ ושמו שמחה גדולה, והיתה דעתו גסה עליו מפני שלמד תורה הרבה. נזדמן לו אדם אחד שהיה מכוער ביותר, אמר לו שלום עליך רבי, ולא החזיר לו. אמר לו ריקה, כמה מכוער אותו האיש, שמא כל בני עירך מכוערין כמותך? אמר לו איני יודע, אלא לך ואמור לאומן שעשאני כמה מכוער כלי זה שעשית. כיון שידע בעצמו וכו'. אמרו לו: אף על פי כן, מחול לו, שאדם גדול בתורה הוא. אמר להם: בשבילכם הריני מחול לו³⁰, ובלבד שלא יהא רגיל לעשות כן. מיד נכנס רבי אלעזר בן רבי שמעון ודרש: לעולם יהא אדם רך כקנה ואל יהא קשה כארז, ולפיכך זכה קנה ליטול הימנה קולמוס לכתוב בו ספר תורה תפילין ומזוזות³¹.

המעין בגרסת הגמרא שלפנינו יראה, שאף על פי שעל דרך הכלל דומה נוסחת הברייתא לנוסחת אדר"ן ולנוסחת כלה רבתי, הרי שאף על פי כן חידוש משמעותי יש בה (נוסף על הבדלים פחות משמעותיים הקיימים גם הם, כדרכו של עולם): לעומת גרסת אדר"ן וכלה רבתי האומרת שלא קדמה שום התגרות לתוכחתו של

28 וכבר עמד על כך המהרש"א בחידושי אגדות לתענית כ, א ד"ה 'ובלבד'.

29 ראה נזיר ד, ב: "אמר לי, רועה הייתי לאבי בעירי והלכתי לשאוב מים מן המעיין, ונסתכלתי בבבואה שלי, ופחז יצרי עלי וביקש לטורדני מן העולם". עתה מובן איזכור מקום הליכתו של הרב, שהיה על פי הברייתא בבבלי לא על שפת הים אלא על שפת הנהר, שלא לחינם נכשל הרב בנדנדוד של חטא הגאווה: גם למד תורה הרבה, גם רכוב היה, גם טייל לשמוח (כמבואר ברש"י; ראה הערה 23), וגם עבר על שפת הנהר ומן הסתם ראה בו את בבואתו (אמנם, בעל הדקדוקי סופרים גורס גם בברייתא שבבלי 'על שפת הים', אך מאידך גיסא הוא מביא פירוש שהים המדובר פה הוא ימה של טבריה).

30 נמצאנו למדים שלבד מהלבנת פני הרב בזמן הקפידא, הרי שלפי הברייתא דתענית הלבין האיש המכוער את פני הרב גם בזמן המחילה: בני העיר הוסיפו על בקשת המחילה של הרב באומרו שלפחות משום תורתו ראוי הוא למחילה, והאיש המכוער במפורש אומר שאין תורתו של הרב ראוייה שיימחל לו מחמתה, ולא נענה הוא לבקשת בני העיר למחול אלא רק בגלל כבודם של בני העיר, שקשה לו לסרב להם.

31 בדקדוקי סופרים פה הגהות אות ז מעיר שבכל הדפוסים הישנים של הבבלי ליתא "לפיכך זכה קנה ליטול הימנה קולמוס לכתוב בו ספר תורה תפילין ומזוזות", וסיום המעשה בהם הוא כמו בעין יעקב פה: "מיד נכנס... ודרש: לעולם יהיה אדם רך כקנה ואל יהיה קשה כארז". עיין, מ"מ, בילקוט שמעוני לספר מלכים רמז רג, שם כתוב, בלא שום איזכור למעשה באיש המכוער אך בוודאי מתוך זיקה לאותו מעשה: "דרש רבי שמעון בן אלעזר לעולם יהא אדם רך כקנה ואל יהי קשה כארז, לפיכך זכה קנה לקולמוס"; הרי לנו בדיוק כגרסת הבבלי שלפנו.

הרב והוא שיזם את השיחה, הרי שבגרסת הברייתא - לפי כל הנוסחאות המקומות ב'דקדוקי סופרים' - קדמה התרחשות מסוימת לתוכחתו של הרב: "אמר לו שלום עליך רבי, ולא החזיר לו".

רבנו חננאל על הדף שם מביא את המעשה בקיצור, וזה לשונו: 'ת"ר: מעשה ברבי שמעון בן אלעזר שפגע באחד, ואמר כמה מכוער כלי זה, שמא כל בני עירך מכוערין כמותך. כיון שידע שחטא התחיל לבקש מחילה. נפק ודרש לעולם יהא אדם רך כקנה ואל יהיה קשה כארז'. השמיט רבנו חננאל את כל נסיונות הריצוי של הרב, את ההתדיינות שהיתה בין הרב לאיש המכוער וגם את ההתדיינות שהיתה בין האיש המכוער לאנשי העיר. יותר מכל ניכר שהשמיט את ההתרחשות שעל פי גרסת הגמרא שלפנינו קדמה להכלמת הרב את האיש המכוער, דהיינו שגרס בברייתא שבגמרא בדומה לגרסת אדר"ן וכלה רבתי. מעתה מובן מדוע לא מצא הרמב"ם בברייתא זו מקור לדיוונו בהיתר של הרב ובחיובו להכלים את תלמידיו המתרשלים.

האיש היה ראוי לקפיידא

אפשר, אמנם, להבין שבהתרחשות מוקדמת זו יוזם השיחה היה הרב, שבלשון של כבוד פנה אל האיש המכוער במלים "שלום עליך רבי", ושתיקת האיש המכוער היא שהיתה שלא כהוגן; אך יותר נראה לבאר שבהתרחשות זו יוזם השיחה היה האיש המכוער, שידע ממעלתו של הרב - שהרי קראו "רבי" - ואף על פי כן פנה אליו בדרך שאינה ראויה או בלשון הפנייה שאינו ראוי, ועל כן ראוי היה לקפיידתו של הרב³².

32 קצת כעין זאת כתבו בעל ה'עיון יעקב' ב'עין יעקב' בגמרת תענית שם ועוד. כותב הרמב"ם פרק ה מהלכות תלמוד תורה הלכה ה, וכן הוא בטור ובשו"ע יו"ד רמב, טז: "ולא יתן שלום לרבו או יחזיר לו שלום כדרך שנותנים לריעים ומחזירים זה לזה, אלא שוחה לפניו ואומר לו ביראה וכבוד שלום עליך רבי". לדבריהם, לשון הפנייה הראוי של תלמיד לרב היא לשון 'שלום עליך רבי', וכן הוא ברש"י ברכות כז, ב ד"ה 'שלום לרבו'. על פי שיטתם, אין הברייתא מספרת לנו שהאיש המכוער נהג שלא כשורה, אך ודאי שמקפדתו של הרב יש מקום ללמוד שלפחות הדרך בה אמר האיש המכוער את ברכת השלום היתה לא ראויה, שלא שָׁחָה לפני הרב ולא אמר לו את ברכת השלום ביראה וכבוד. אמנם בב"י יו"ד סי' רמב ד"ה 'ומ"ש ולא יתן' מביא מרבינו יונה שכתב: "הנותן שלום לרבו" רצה לומר שמקדים לו שלום, ואין לתלמיד להקדים לו שום דיבור מרוב המורא, וכן אמרו (שבת פט, א) כלום יש עבד שמקדים שלום לרבו", וכן פסק הרמ"א ביו"ד שם. לדבריהם, מספרת לנו הברייתא במה נהג האיש המכוער שלא כשורה, וממילא מובנת ללא שום תמיהה קפידתו של הרב. דרך אגב נוסף הערה קצרה: כבר מימי קדם נהוג היה שעבד לאדונו וכן התלמיד לרבו לא יפנו בלשון מדבר לנוכח אלא בלשון מדבר על הנסתר: בבראשית מא, י אמר שר המשקים לפרעה: "פרעה קצף", ולא אמר: "אתה קצפת"; גם שם מד, יט אמר יהודה ליוסף: "אדני שאל את עבדיו", ולא אמר: "אתה שאלת" (ועשו נקט שני הלשונות במשפט אחד: "יקם אבי ויאכל מציד בנו בעבור תברכני נפשך"; בראשית כז, לא). ראה גם בסוגייה בברכות כז, ב שם, ובב"ב קנה, ב: "אמר ר' שמלאי: עדיא אמרה [=זאת אומרת] בן עזאי תלמיד חבר דרבי

מסתבר לומר, על כן, שבאותם ארבע קושיות שזכרנו לעיל התקשה גם בעל הברייתא דגמרת תענית, וכדי ליישב שינה מלשון הסיפור, לחדש שלא לחינם ולא לשם אונאה בעלמא או לשם הלבנת פנים כינה הרב את האיש המכוער "ריקה" אלא רק אחר שהאיש המכוער דיבר אליו שלא בדרך כבוד³³, ולא הכלים הרב את האיש המכוער אלא לתכלית תיקונו³⁴. יתכן, אמנם, שראה הרב את עצמו כמוכיח ואת האיש המכוער כחוטא, והכלים את האיש המכוער כחיזוק למצוות תוכחה³⁵; אך התרחשותו של מעשה זה דווקא בחזרת הרב מבית רבו ללמד תורה בעירו, וגם בקשת האיש המכוער מהרב שרק לא יהיה רגיל לעשות כן, מלמדים שכנראה ראה הרב את עצמו כרבו של האיש המכוער, והכלמת האיש המכוער לא רק לשם תיקון חטא העבר באה - אלא בעיקר לשם העתיד, ומן ההיתר הכללי של כל רב להכלים את תלמידו כדי שלא יתרשלו בלימודם מכאן ולהבא.

עתה מובן מדוע נזקק אליהו הנביא להיות בעל המעשה פה: לא כדי ללמד את הרב שאין להלבין פני כל אדם ואף לא פני חוטא, אלא כדי ללמד את הרב שגם בבואו להכלים את ההכלמה המותרת - היא הכלמת התלמידים המתרשלים - אין

עקיבא הוה, דקאמר ליה: שבאת, ומבאר הרשב"ם שם ד"ה 'תלמיד חבר': "פשיטא לן דמתחלה היה תלמידו, והדא אמרה דלבסוף היה חבירו דקאמר ליה שבאת ולא קאמר שבה רבינו"; ראה גם ספר חסידים מהדורת ר' ראובן מרגליות סימן יח (הוצאת מוסד הרב קוק עמוד ט): "שאלת שלום של חכמים: השואל אומר צפרא דמרי טב, והמשיב אומר צפרא דמרא טב ואריך לעולם". מעתה, לכאורה, יש מקום עיון גם על הרמב"ם ורש"י וגם על רבינו יונה והרמ"א שכתבו שלשון הפנייה של תלמיד לרב או לשון הענייה לו הוא 'שלום עליך רבי', אך מאידך גיסא, עולה בידינו ביאור נוסף לכיעורה של פנייתו של האיש המכוער, היינו שפנה בלשון: "שלום עליך".

33 אמנם, מהמהרש"א בחידושי אגדות לתענית כ, א ד"ה "א"ל ריקה" משמע, שגם בבואו לבאר את הברייתא בבבלי יש ליישב מניין ידע הרב שהאיש המכוער ריקה; גם בנתיבות עולם נתיב הענווה ראש פרק ז בבוא המהר"ל לבאר ברייתא זו על פי דרכו אין הוא מוצא מקום לדון את התנהגותו של הרב לכף זכות בגלל היותה תגובה להתגרותו של האיש המכוער, וצ"ע.

34 על זה הדרך יתפרש המשך דבריו של הרב: מחשש שמא ישיב לו האיש המכוער שאין פגם בהתנהגותו משום שכך מקובל במקומו הוסיף הרב על תוכחתו ואמר, שלעולם אין להצדיק התנהגות זו, ואדרבה, מן הסתם מחמתה גם חיצוניותו של האיש התכערה, ואם כך מנהג מקומו מן הסתם גם הם מכוערים הם.

35 אמנם חיזוק שאינו על פי הדין, ולכן ננזף. מסתבר שכך ראה את הדברים בעל מסכת דרך ארץ. גם בפרק ב מפרקי בן עזאי במסכת זו מופיע סיפורנו בדמיון לכתוב בכלה רבתי, אך בשינוי בולט: במסכת דרך ארץ כתוב בתחילה: "ומצא אדם אחד שהיה מכוער ביותר. אמר לו, ריקה, כמה מכוערין מעשיך, כמה מכוערין בניו של אברהם אבינו". הרי שגם בעל מסכת דרך ארץ גרס שהאיש המכוער לא הקדים להתגרות ברב אלא הרב הוא שפתח בשיחה, אך לפי המסורת שהיתה לפני בעל מסכת דרך ארץ - כנראה כדי ליישב לפחות חלק מהקושיות שעמדנו עליהן - לא לחינם העליב הרב את האיש המכוער אלא רק אחר שראה את מעשיו מכוערים וכחיזוק - אסור, אמנם - למצוות תוכחה.

לו להכלים אלא אחר הברור הפנימי מהי המידה הראויה ואם תהיה תועלת מכך³⁶, והכלמה שנעשית ללא ברור לא רק שאינה מועילה ויש בה איסור - אלא גם נחשף בה שורש נסתר של גאווה (ועדיין קושייתנו השלישית לעיל אינה מיושבת; וראה עוד לקמן).

'לעולם יהיה האדם רך כקנה'

עתה נוסיף ונשאל: מי הוא אותו אדם שכלקח ממעשהו למד הרב לדרוש שלעולם יהיה האדם רך כקנה ואל יהיה קשה כארז³⁷? לא נראה שהרב דרש בציבור את שעלה בידו ממעשהו המגונה של אותו אדם מכוער שנמנע מלמחול לו, מפני שלפי הבנה זו, במקום לדרוש את העולה ממעשיו שלו - דהיינו שיש להתרחק מכל נדנדוד של גאווה שממנו מגיעים להלבנת פנים שלא לצורך - דרש את הלקח הנלמד ממעשהו המגונה של האחר, וכן לא ייעשה.

נראה על כן³⁸ שהרב למד ממעשי עצמו, שהודה שמנדנדוד של גאווה קלקל תוכחה ראויה בהוסיפו לה הלבנת פנים בלא להקדים לה את שיקול הדעת הראוי. מעתה צריך ליישב מדוע הקשה האיש המכוער - הוא אליהו הנביא - את עורפו ונמנע מלמחול לרב עד שביקשו ממנו זאת בני העיר, הרי מיד אחרי תוכחתו חזר בו הרב ואמר: "נעניתי לך מחול לי", ולכאורה, לא למד הרב כלום מהקנטותיו של אליהו מכאן ולהבא! עוד צריך ליישב את הסתירה בין שני הלקחים שהפיק הרב מתוצאות ההכלמה שנכשל בה: האיש המכוער ביקשו **שרק לא יהיה רגיל** לעשות כן, אך בדרשתו אמר הרב **שלעולם יהיה האדם רך כקנה**³⁹!

36 רצוני לומר, שוודאי שבעקרון הכלמת האיש המכוער היתה מותרת, כמבואר לעיל, אך תגובתו של האיש המכוער שלא אמר לרב 'נעניתי לך' אלא, אדרבה, התרעם, היא שגילתה לרב שלא היתה בהכלמה תועלת, ומכאן שגם לא היתה לה הצדקה, והיא לא נעשתה אלא מתוך שיקול דעת מוטעה או פיז מתוך נדנדוד הגאווה שנכשל הרב בו.

37 וכבר דן בזאת בקיצור רב הרי"ף בעין יעקב שם ד"ה 'לעולם יהא'.

38 וכן יש לדייק מרש"י ומרבנו חננאל: רש"י שהובא לעיל כתב שמטרת אליהו הנביא היתה להוכיח את הרב שלא יהיה רגיל בדבר, ולא הוסיף שמטרת אליהו היתה אף להכין את נפשו של הרב ללימוד ולדרשה שלעולם יהיה האדם רך כקנה; הרי לנו שלפי רש"י שני הלימודים עולים בקנה אחד. כן משמע גם מרבנו חננאל שהובא לעיל, שציין שהלקח של הרב מן הסיפור היתה הדרשה שלעולם יהיה האדם רך כקנה, אך השמיט את התביעה שתבע האיש המכוער מן הרב שלא יהיה רגיל לעשות כן. נציין גם, שלמרות שהאריך הרמב"ם בהלכה י מפרק ב בהלכות תשובה בחובת הניזוק שלא להיות אכזרי מלמחול, לא ציין הרמב"ם את חובתו להיות רך כקנה ולא להיות קשה כארז; הרי לנו כדברנו, שלא נגד קשי ערפו של האיש המכוער דרש הרב את דרשתו - אלא נגד מעשהו שלו.

39 אמנם, לפי המהלך של המהרש"א בחידושי אגדות לתענית כ, א ד"ה 'ובלבד', קושייה זו האחרונה נופלת.

שם בתענית (כה, ב) מסופר:

תנו רבנן... מעשה ברבי אליעזר שירד לפני התיבה ואמר עשרים וארבע ברכות ולא נענה. ירד רבי עקיבא אחריו... וירדו גשמים. הווי מרנני רבנן. יצתה בת קול ואמרה: 'לא מפני שזה גדול מזה, אלא שזה מעביר על מידותיו, וזה אינו מעביר על מדותיו'.

כוונת בת הקול צריכה ביאור: אם זה מעביר על מידותיו וזה אינו מעביר על מידותיו, הרי שלכאורה זה ודאי גדול מזה? על כורחין אמור, שמותר לאדם להיות מן הקפדנין שאינן מעבירין על מידותיהם⁴⁰, אך מ"מ צריך האדם הקפדן לדעת שכשם שהוא מקפיד עם הבריות כך הקב"ה יקפיד איתו, ואף שלאדם אחר במעלתו הקב"ה יאריך אפו - עמו יקפיד הקב"ה, ויעניק לו רק אם אף מידת הדין מורה לעשות כן. על כן אף שרבי עקיבא לא גדול היה מרבי אליעזר - נענה דווקא הוא. אמור מעתה, שקפדנותו של האיש המכוער מקפדנותו של הרב באה, שכיוון שנהג הרב עם האיש המכוער מלכתחילה בקפדנות שביישו - נהג האיש המכוער גם עמו בקפדנות, נמנע מלמחול לו מיד ואף הלבין את פניו לעיני בני העיר.

נמצאנו למדים מעתה שהרב למד מכשלונו שיהיה אדם רך כקנה, כמדויק מרש"י ומרבנו חננאל, שהרי הודה שמנדנדו של גאווה קלקל תוכחה ראויה, בהוסיפו לה הלבנת פנים בלא להקדים לה את שיקול הדעת הראוי (ראה בהערה 36 לעיל); **בקשתו המפורשת** של האיש המכוער רק לא להיות רגיל בהכלמות באה כדי להרגיל את הרב בבירור התמידי של המניע להכלמה ולמידת התועלת שתצמח ממנה, והיא ההנהגה הנכונה לעולם, ו**מעשיו** של האיש המכוער שנמנע מלמחול לרב וגם הלבין פניו לעיני בני העיר, ואמירתו 'אם זה רבי אל ירבו כמותו בישראל', באו להוסיף לקח לרב ש'לעולם יהיה רך כקנה', שכמלמד תורה עליו להימנע מהכלמת תלמידיו אף במקום שההכלמה מותרת וגם מוצדקת, כדי שלא תבוא מול קפדנותו של הרב - אף מסיבה סגולית - קפדנות של התלמיד, ונמצאת תכלית קפדנותו של הרב אובדת; שהרי לא בא הרב להכלים אלא כדי להרבות תורה ותלמידים, והנה עתה תמעט התורה ולומדיה.

עתה קושיתנו השלישית לעיל מיושבת: מותר לרב המלמד אומנות להכלים את תלמידיו המתרשלים (אם אינו רגיל בכך), אך לרב המלמד את תלמידיו תורה הדבר מותר מהדין ואעפ"כ אסור למעשה, דהאיך תאבד נפש מהתורה ומלומדיה⁴¹?

40 ראה חפץ חיים הלכות לה"ר כלל ד באר מים חיים ס"ק לז.

41 אפילו נאמר שבגרסת הברייתא בתענית יש להוסיף: "לפיכך זכה קנה לקולמוס" (ראה בהערה 31 לעיל), הרי שלפי דברנו מיושב היטב מדוע אף על פי כן נשמטה מן הברייתא בתענית האריכות הגדולה שמצאנו בנוסח הדרשה המובא באבות דרבי נתן; שהרי לפי הברייתא הזו כל מטרת הדרשה שדרש הרב בבית הכנסת לא היתה אלא להורות את הלקח

תלמידים קטנים מותר מעיקר הדין להכות כדי שלא יתרשלו בין בלימוד התורה ובין בלימוד אומנות, ומן הסברא אף הכלמתם כדי שלא יתרשלו מותרת מעיקר הדין; היתר זה הינו בין לאב בין לרב⁴². עדיין צ"ע אם הכלמה בדברים הותרה אף ברבים. ממקרים רבים המובאים בש"ס למד הרמב"ם שמעיקר הדין אף הכלמת התלמידים הגדולים מותרת אם רואה הרב שהם מתרשלים, ומעיון באותם מקרים יש ללמוד שכשהותרה ההכלמה הותר לרב להכלים גם בגערות שאינן ממין העניין. יש ראייה לכך שהיתר זה הוא אף במקום שאין בהוראת התלמידים קיום מצות תלמוד תורה, כגון שהרב מלמד אומנות או נשים או גויים. מכאן, שסברת ההיתר לרב להכלים את תלמידיו הגדולים היא שהתלמיד מוחל מראש על הכלמתו. מכאן מוכח לכאורה שהותרה אף הכלמתו ברבים, ושבמקום שצומחת מכך תועלת אף הכאתו - אם ידוע שכך נהוג באותו מוסד - מותרת. אף על פי כן נראה, שבימינו אף הרמב"ם יורה שאין לרב להכלים או להכות את התלמידים אפילו הם מתרשלים, כיוון שבימינו בטלה המחילה על ההכלמה ועל ההכאה וכן בטלה התועלת שבהן, ועל כן אף את תלמידיו הקטנים ואף לשם לימוד התורה אין לרב להכלים או להכות. מובן, שבמסגרות של גדולים שבהם הדבר מקובל גם כיום - בין במסגרות חינוכיות, כשיבה, בין במסגרות של שרות הבטחון - ההכלמה או ההכאה מותרות כל עוד שהינן בטווח הנהוג בכל מוסד ומוסד, משום שהנכנס למסגרות הללו מלכתחילה מקבל זאת ע"ע, ואף כשמדובר רק על שמירה על שמו הטוב של המוסד. גם כשקיים היתר להכלים עדיין נדרשים הרב המוכיח את תלמידיו ומנהל העבודה המוכיח את פועליו לשקול היטב בכל פעם את הצידוק להכלמה, את מידת התועלת שתצמח ממנה, שמא כוונתם בה אינה אלא לגדל את כבוד עצמם. על רב המלמד תורה מוטל חיוב מיוחד לחוש תמיד שמא תוכחתו לא תקרב את התלמיד אלא תרחיק אותו⁴³.

שלמד מן האיש המכוער כיצד צריך לנהוג רב המלמד תורה, ווודאי לא נקט הרב אלא בדוגמה השייכת לעניינו, דהיינו שלעולם יהיה האדם רך כקנה משום שאז ממנו יקחו לכתוב ספרי תורה, דהיינו שאז יזכה שממנו תרבה התורה ויתרבו לומדיה.

42 אלו שמצאנו היתר עקרוני לייסרם לשם חינוכם: קטנים (הל' ת"ת פ"ב ה"ב), וכן 'אנשים שאינן נוהגים כשורה' (צוין בסיום הערה 3 לעיל), ונשים (אישות פכ"א ה"י ובעוד מקומות). מסתבר שיש לכך קשר לדברי הרמב"ם הל' תשובה פ"י ה"ה: "לפיכך כשמלמדין את הקטנים ואת הנשים וכלל עמי הארץ אין מלמדין אותן אלא לעבוד מיראה וכדי לקבל שכר, עד שתראה דעתן ויתחכמו חכמה יתירה וכו'". אמור מעתה, שבימינו שגם את אלו מחנכים לעבוד מאהבה כבר אין היתר להכותם או להכלימם (מענתה אמור אף שאין מחלקת בין הראב"ד הל' אישות פכ"ג ה"י לרמב"ם שם, דאימא שמנהג המקומות בחינוך הבנות שונה). וההכלמות שמצאנו בתלמוד תתפרשנה שחולקות על בעל הברייתא בתענית כפי נוסחתה 43 שבידינו (נוסח שכנראה לא היה לפני הרמב"ם, כנ"ל), או שתסויגנה דווקא למקומות שבהם הקשר בין התלמיד לרב היה עמוק ולא היה חשש לנזק שיצמח מההכלמה.